

اسلامىتىدىن اۇنچە تۆرکلرین تارىخى

تارىخ تۈركان قىبل از اسلام

بە زبان تۈركى آذربايجانى
ھمراه با خلاصە اى بە زبان فارسى

آيدىن تارىخ (جلد ۱)

يازارلار : كامران گورون، فاروق سومر، قروسە، ...
حاضيرليانلار : اسماعيل جعفرزاده، سيمك حسينىلىزاده

سوْمۇن شىر

۱۳۸۹

عنوان و نام پدیدآور :	اسلاميتدن ائنجه تورکلرین تاریخی: به زیان ترکی آذربایجانی همراه با خلاصه‌ای به زبان فارسی = تاریخ ترکان قبل از اسلام/ یازار کامران گوروون، فاروق سومر، قروسه... [و دیگران]؛ حاضر لیانلار: اسماعیل جعفرزاده، سیامک حسینعلیزاده.
مشخصات نشر :	تبریز: سومرنشر، ۱۳۸۹.
مشخصات ظاهری :	۴۰۸ ص.
فروست :	آيدین تاریخ
شابک :	978-600-91754-0-6
وضعیت فهرست نویسی :	فپا
موضوع :	ترکان -- تاریخ
موضوع :	-- آذربایجان -- تاریخ -- پیش از اسلام
شناسه افزوده :	گوروون، کامران
شناسه افزوده :	حسینعلیزاده، سیامک، مترجم
شناسه افزوده :	جعفرزاده، اسماعیل، ۱۳۳۷ -، مترجم
ردہ بندی کنگره :	۱۳۸۹ ۵۴ DS
ردہ بندی دیوبی :	۹۵۶/۱
شماره کتابشناسی ملی :	۶۵۵۸۰۱۲

- نام کتاب : اسلاميتدن ائنجه تورکلرین تاریخی(تاریخ ترکان قبل از اسلام).
- مؤلف : کامران گوروون، فاروق سومر، رنه گروسه....
- ترجمه و تدوین : اسماعیل جعفرزاده.
- ویرایش : سیامک حسینعلیزاده.
- ناشر : سومرنشر.
- لیتوگرافی و چاپ : ترسیم.
- صحافی : نویل.
- نوبت چاپ : نوبت اول.
- تاریخ چاپ : ۱۳۹۰.
- تیراز : ۱۰۰۰ جلد.
- تعداد صفحه : ۴۰۸.
- قطع : وزیری.
- شابک : (978-600-91754-0-6) ۹۷۸-۶۰۰-۹۱۷۵۴-۰-۶
- مرکز پخش : تبریز، انتشارات سومر نشر، تلفن تماس: ۰۹۱۴۳۱۱۲۸۰
- بهاء : ۹۵۰۰ تومان.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بو کتاب تاریخ حاققىندا اولان بیر تحقیقى اىشدير، كتابا باشلامادان ئونجه، تاریخ و كىچمىشلىرىن حاققىندا، قران كريم دن نىچە آيت، خاطر لاماق يارارلىدىر معنالارين قايناغى: ”قران كريم و آذربايجان توركىجه سىلە ترجمەسى، مترجم: رسول اسماعيل زادە دوزال“

لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولَئِكَ الْأَلْبَابِ ...

اونلارين حكايىتلرىنده عقل صاحبلىرى اۆچون، سۆزسوزكى عبرت واردىر (يوسف، آيه ۱۱۱).

وَ كَلَّا نَقْصًا عَلَيْكَ مِنْ أَنبَاءِ الرَّسُولِ مَا نَثَبَتْ بِهِ فَوَادِكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقِّ وَمَوْعِظَهُ وَذَكْرِي لِلْمُؤْمِنِينَ

و بىز پىغمبرلىرىن (گىچمىشلىرىن)، خېرىنىدىن سنه سۈيىلەدىيگىمىز بوتون بونلارلا سىنىن قلىبىنى محكم- لىنديرىرىك و بونلاردا سنه حق و مؤمنلار اۆچون بير اوپىود و عبرت گلىيدىر (ھود، آيه ۱۲۰).

لَكُلِّ أُمَّةٍ أَجْلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَ لَا يَسْتَقْدِمُونَ

هر بير امّت اۆچون بير اجل واردىر، اونلارين اجلى گلېپ چاتدىغىندا نه بير ساعت دالى قالارلار ونه ده قاباغا گئچىرلر. (سورة الاعراف، آيه ۳۴).

وَ نَرِيدُ أَنْ نَمْنَ عَلَالَذِينَ اسْتَضْعَفُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلُهُمْ أَئْمَهٌ وَ نَجْهَلُهُمْ الْوَارِثِينَ

اراده ائمېشىك كى، يېر اۆزوندە ضعيف ساخلاتىلانلارا (مستضعف لره) منت قويىب اونلارى (انسانلارا) امام و (يېر اۆزونه) وارث ائدك (سورة قصص آيه ۵)

... إِنَّ اللَّهَ لَا يَغِيرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يَغِيرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ ...

... بير قووم ائز احوالىنى دىشىمە يىنجه آللە اونلارين احوالىنى دىشىمز ... (رعد، آيه ۱۱).

قیسامالار (اختصارات):

- کتابین بئویوک بئولومو کامران گۆرون کتابیندان کۆچورمه اولاراق، آیرى مطالب كروشه ايچيندە يازىلىپىدىرى.
  - اتفاق لارين چوغۇنلوقلا مىلاددان اوئنجە حادثاولدوغۇ سېبىلە تارىخ قىيدىلىرى بوتون ايله مىلادى ايلسايار (تقويم)
  - اساسىندا وئريلميشىدىر، مىلادى اولمايان تارىخلىرىن، نوغونا اشار اولاراق يازىلىپىدىرى.
  - هر مطلىپىن سونونداكى اۆست يازىلار قايياغىن شمارەسىنى و صفحەسىنى گۆستەرىر، اۇرنك اۆچۈن بو شمارە^{٤١}
  - نشان وئيرىرىكى مطلب ۱۴جى قايياغىن ۳۰۸جى صفحە سىنندە ئالىنىپىدىرى.^{٣٨}
  - سايى لارلا بىرلىكده "جى، جو" سۆزلىرى، ترتىبى سايى (عدد ترتىبى) دۆزلىدىر^٢ جى: ايكىنجى،^٣ جو: اۆچۈنچو.
  - كتابدا اىشلە نن آيرى قىساتمالار آشاغىداكى لىستە دە وئريلميشىدىرى:

پروف. پروفسور حضرت سطیر شجره صفحه ص

تُورک عرب الفیاسیندا پازی قایدالاری (نحوه نگارش زبان ترکی با الفبای ترکی عربی)

بۇ كتابدا تورك عرب و تورك لاتين الفباسى قارشىلىقلى اوچىلاراق بىشىلەدیر.

-فتحه حرفی نین کلمه اورتاسیندا یازیلیشی: تورکجه کلمه لرده، کلمه باشیندا و سونونداقی ایکی سس سیز هرفین آراسینداکی حرکه فتحه ساپیلیر وبو حالدا فتحه علامتی نی یازماغا گرک یو خدور ”گلمک، گلهنک، اویراتمن، و ۷۹“.

میب سووند سنه خارسی (هـ) سنتیده یاریا رجای، میبا ارسنیده رم نورید و یوونده (ـ) سنتیده یاریا بجاده یاریا

- "خ، ق" حرف‌لری نین يازيليشى و اوخونوشو: "خ" حرفى تك‌هجالى كلمه‌لرین سۇنۇندا و چوخ هجالى كلمه‌لرین اورتاسىيندا "خ" شكليندە يازيلip اوخوناجاق، ولى چوخ هجالى كلمه‌لرین سۇنۇندا "خ" شكليندە اوخونسادا بو حرف "ق" شكليندە يازيلاجاق "اوخوماق"، آوروپا دىللریندە اولان و حرفى (ق سىسى) و توركىيە توركجه سىيندە g و فارسجادا گ حرفىلە يازيلان سۈزلى بو كتابىدا ق حرفىلە يازيلاحاقدىر، اورنك: (ق و سە(فا: گىر و سە)، هيونق نۇلار(فا: هيونگ نۇها).

- گ حرفی کلمه باشیندا و ساکن سس سیز حرف‌لردن سوْنرا اصلی شکلینده یازیلیب سؤیله‌نه جک "گلین، گرگین،

بىلگىن ؟ سىلى حرف+ك حرفىلە بىتن كلمە لر، سىلى حرفە باشلاتان اكالىرسا، كحرفى ايكى سىلى حرف آراسىندا

فایر و سویہ نیسی ی خرچیہ دیسیر، بینہ حاددا کمہ یعنی نور و نوسو دیسمہ سین دیہ، یا حرثی کے سختیہ یا زیلا جاقدیر ”دبلک، دیلگیم“ (لاتین حرف لہ یا زیلاندا کے حرفی یا حرثیہ دیشیر سے گ شکلیندہ یوخ، یا

شکلینده یازیلاجای؟) ایکی اے ارسیندا یا سسی، کاشارہ سیلہ یازیلمایدیر (ولی ی اوخوناجاف) ایکید، ہے گا：“اے کام مدد اپنائے گے۔ تقدیر حالاتا دے گے۔” امُّ خنزیر اے کام من زبانہ شدے۔“

پاچالجاقدیر "دؤمە/دۆگمە". (پازى قايدالارى حاقدا، آرتىق بىلگى اوچۇن، ارک سوئزلىپۈونۈن باش سوئزۈنە باخا

بیلیم سینئر).

تۆركى بؤلۈمۈن فەھرەستى(فەھرەست مەطالب بخش تۆركى):

٧	پىشگىفتار
٩	باشلاشقىچى
١٠	اۇن سۆز، تۈرکلرین تارىخىنە گىرىش
٢٣	١-بىرىنجى بؤلۈم، تۆركلر و تۆرك يۈرۈدۈ
٢٤	١-١-اۆزونون تارىخى
٣٠	٢-١-انسانىن تارىخى
٣٦	٣-١-بؤيوك گۆچلر و اىلك مدنىيەتلەر
٤٣	٤-١-تۈرکلرین جىدلرى و اىلك يۈرۈدەلارى
٤٦	٤-٢-تۆرك اىرقى و تۆرك بۇيىلارى، ٦-١-اىرق قاۋامى
٤٩	٤-٧-اىرقلارىن بؤلۈملەنەمىسى
٥٠	٤-٨-آسيا و آوروپادا كى اىرقلاڭ
٥٠	٤-٩-تۈرکلرین داخىل اۇلدوغو اىرق
٥٣	٤-١٠-تۆرك آدى و تۆرك توپلولوقلارى
٨٩	٤-١١-تۆرك دىلى
١٠٣	٥-١-ايكنىجى بؤلۈم- تۆرك بۇيىلارى و تۆرك دؤولتلىرى تارىخى، گىرىش
١١٢	اسكى دۇرلەرن گۆكتۆرك ايمپارا تۈرلۈغۇنا قدر
١١٢	٥-٢-آسيا ھون ايمپارا تۈرلۈغۇ
١٢٨	يۈئىچى لەر
١٣٠	٥-٢-چىن، دە تۆرك دؤولتلىرى
١٣٠	هان بىگلىگى(هان كرالىغى)
١٣١	يىنى چاۋ بىگلىگى (يىنى چاۋ كرالىغى)
١٣٣	چاۋ بىگلىگى نىن يىخىلىماسىندان سۇنرا قۇرۇلان تۆرك دؤولتلىرى
١٣٣	الف-اسكى يىن بىگلىگى(اسكى يىن كرالىغى)
١٣٥	ب-يىنى يىن بىگلىگى(يىنى يىن كرالىغى)
١٣٥	پ-غربى يىن دؤولتى
١٣٥	ت-غربى تس، يىن دؤولتى
١٣٦	ث-يىنى لىانگ دؤولتى
١٣٦	ج-قۇزئى لىانگ دؤولتى و گۈنئى لىانگ دؤولتى
١٣٧	ج-ھون ھيا بىگلىگى (كرالىغى)
١٣٨	ج-٣-تۆرك توپا دؤولتى
١٤٦	غربية آسيا و آوروپا تۈرکلرى

١٤٦	-٤-ايسكىتلر (ساكالار) - ماساگشلىر
١٥٣	-٥-غرب هوئىلارى
١٦٤	-٦-اافتالىت (آغهۇن) دؤولتى
١٦٧	-٧-سابار دؤولتى
١٧٠	-٨-گئكتورك ايمپاراتورلوغو(بىرىنجى گئيتورك)
١٧٠	آ-ايمپاراتورلوغون دوغوشو
١٧٧	ب-شرقى گئكتورك دؤولتى
١٨٠	ج-غربية گئكتورك دؤولتى
١٨٩	د-شرقى گئك تۈركلرین جانلانىشى (ايكىنجى گئيتورك)
٢٠٢	-٩-تۈركىشلىر
٢٠٨	-١٠-اوجۇرلار
٢٢١	كانچۇ اويغۇر دؤولتى
٢٢٢	شرقى تۈركىستان اويغۇر دؤولتى
٢٢٦	-١١-قارلۇق لار
٢٢٩	-١٢-قىرقىزلار
٢٣٢	-١٣-شاتۇ (چۈل) تۈركلىرى
٢٣٦	قاراخىتايالار(كىتان، كيتاي، خيتاي)
٢٣٩	-١٤-اوغوزلار
٢٦٦	غربية آسيا و آورۇپادا اولان تۈركلر،-١٥-آوارلار
٢٧٢	-١٦-خىزىلر
٢٨٢	-١٧-بۇلغارلار
٢٨٧	-١٨-پىچەنكلر و اۋۇزلار
٢٩٨	-١٩-قىيچاقلار (كۇمانلار)
٣١٠	ضمىمە ١: سومرلر و آذربايجاندا اولان ايزلىرى
٣١٧	ضمىمە ٢: اوغوزلار و آذربايغاندا اولان ايزلىرى
٣٢٠	قايناقلار
٣٢٢	خاص آدلار فهرستى(اۆزىل آدلار دېزىنى)

فهرست بخش فارسى (فارسجا مطالىبىن دېزىنى)

٣٢٥	تاریخ تۈركان قبل از اسلام به زیان فارسی
٣٢٥	١-ترکها و موطن آنها
٣٢٧	٢-طوايف و دول ترک
٣٣٥-٣٣٦	سوئزلوك(لغتنامه)

[پیشگفتار]

[کتاب حاضر يكى از کتابهایی است که من مکرراً در مورد تاریخ ترکان خوانده بودم و در صدد بودم که این مطالب را به نحوی به علاقه مندان تاریخ تقدیم نمایم، این کتابرا سطبه سطر از حروف لاتین ترکی استانبولی به الفبای ترکی عربی تبدیل کرده و در مواردی عملاً کار ترجمه را انجام دادم، هدف از تمامی این تلاشها این بود که مطالب با وضوح کاملتری به خوانندگانی که در سطح متوسط آشنایی با زبان ترکی و علم تاریخ قرار دارند ارائه گردد، همچنین خلاصه ای از آنرا به زبان فارسی تهیه و ضمیمه نمودم تا برای کسانی که با زبان ترکی آشنایی نداشته و یا توانایی کامل خواندن متون به زبان ترکی را ندارند به عنوان راهنمای کلی مورد استفاده قرار گیرد، و در عین حال پس از تکمیل شدن آن و به توصیه دوستان، کتاب به دوست آگاه و کارشناس زبان ترکی آذربایجانی ارائه گردیده و ایشان زحمت زیادی را متفقیل شده و جملات ثقیل کتاب را به زبان سلیس ترکی آذربایجانی برگرداندند، البته باید اشاره نمود در این کتاب، کلمات زیادی وجود دارد که دارای تلفظ چینی و یا اروپایی بوده و به علت اینکه اسمی مکان و شخص محسوب میشوند جهت حفظ امانتداری عیناً در متن آورده شده است.

در ارتباط با مطالب کتاب نکته‌ای که اشاره به آن ضروری مینماید اینست که در وهله اول ممکن است چنین تصویری ایجادشود این کتاب بیشتر مربوط به حکومتها و اقوامی هستند که در آسیای شرقی و میانه وجود داشتند و دلیل زیادی برای شناخت آنها در ارتباط با وضعیت کشورمان بویژه برای عموم خوانندگان وجود ندارد ولی موضوع درست در جهت مقابل گفته فوق میباشد چونکه تاریخ اقوام ترک آسیای شرقی و آسیای میانه و تاریخ خاورمیانه و عموماً تاریخ ایران وبالاخص تاریخ آذربایجان چنان باهم عجین شده‌اند - که مطالعه جداگانه آنها غیرممکن است، اقوامی که در تشکیل امپراتوری‌هونهای آسیا و امپراتوری گؤک-ترکها (ترکهای آسمانی، توکیوها)، حکومتهای خزر، بلغار، اویغور نقش داشتند همانهایی هستند که حکومتهای بزرگ غزنویان، سامانیان، سلجوقیان، ایلخانیان، افشار، صفوی و غیره را تشکیل دادند، بدون شناخت حکومتهای آسیای میانه و آسیای شرقی، شناخت تاریخ خاورمیانه نه تنها غیرممکن است بلکه نادیده گرفتن این تاریخ در واقع اهمیت ندادن به اقوامی است که در حال حاضر در این منطقه حضور داشته و همراهش و همنسل با این اقوام بوده و خصوصیتها و فرهنگ آنها را با خود دارند.

به عبارت دیگر بیان این نکته لازم است که تاریخ کشورهایی مثل ایران، ترکیه، افغانستان، هند، مصر و سوریه عموماً در کل تاریخ قبل و بعد اسلام و بویژه در دوره اسلامی بدون در نظر گرفتن اقوام و طوایف تُرک ممکن نیست، در کشورهایی مثل ایران و ممالک همجوار در ۱۴۰۰ سال گذشته حتی یکسال خاص را نمیتوان یافت که در آن تاریخ، ترکان در صحنه حضور مستقیم نداشته باشند، البته هستند کسانی مثل مورخین تریست یافته حکومت پهلوی و دنباله روان فرهنگهای فراماسونری غرب که هدف‌شان انکار تاریخ و موجودیت ترکان این مرزبوم میباشد ولی اینها همان راهی را میروند که حکومت منحوس و غیر مردمی

پهلوی رفت، و باز هستند کسانی که چند دهه‌ی خاص تاریخ هخامنش و یزدگرد و اردشیر را با تصوّرات واهی و با القاب ساخته و پرداخته بزرگ کرده ولی هزاران سال تاریخ مستند این مملکت را در زیر گرد و غبار رها می‌سازند، ولی دیگر دوران تکرویه‌ای آنچنانی، سپری شده و مسلمًا تجزیه تحلیل درست تاریخ گذشتگان راهی روشنتر برای دوران کنونی و آیندگان باز می‌کند و موجب خواهد شد که مردم با دیدی بازتر و در کنار هم زندگی بهتری را پی‌ریزی بکنند.

موضوع دیگری که ذکر آن مفید به نظر می‌رسد اینست تاریخ ترکان در دوران بعد از اسلام در کل آسیا چنان بهم بافته شده که مطالعه آنها بطور جداگانه غیر ممکن است و معمولاً تاریخ نگاران نیز اینگونه تاریخ‌ها را در ارتباط با همدیگر مینویسند و در مواردی که هدف نوشتن تاریخ شهر ویا کشور بخصوص می‌باشد عموماً کلیاتی از تاریخ عمومی مثلاً سلجوقیان ارائه داده و به تاریخ ویژه‌ای که هدف کتاب است می‌پردازند ولی وقتی به تاریخ دوران قبل از اسلام پرداخته می‌شود تاریخ ترکان دارای دو بخش خاص می‌گردد و بعلت وجود فواصل مکانی و زمانی وبا درنظر گرفتن تکنیکهای انتقال آن دوران عملأ اقوام ترک دارای تاریخ تقریباً جداگانه‌ایی گردیده‌اند به این سبب به این نکته اشاره می‌شود در واقع مطالب این کتاب مرتبط به تاریخ تُركانی است که در میانه و شرق آسیا زندگی می‌کردند و مسلمًا کتاب و مجلد دیگری لازم است تا تاریخ اقوام ترک و التصاقی زبان خاورمیانه مثل سومریان، ایلامی‌ها، اورارت، ماد، ماننا، میتانی‌ها، پارت‌ها، آتروپیاتن، آلبان، و ... را تشریح نماید، خوشبختانه در این زمینه نیز مطالب ارزنده ای در سالهای اخیر ارائه گردیده است و در این رابطه وجهت اطلاع از حوادث و تاریخ اقوام التصاقی زبان منطقه آذربایجان، بین النهرين و جنوب غرب ایران کتاب "تاریخ قدیم ترکان ایران" نوشته پروفسور ذهتابی مطالب تحقیقی مدونی را در خودجای داده است و میتوان گفت کتاب حاضر و کتاب فوق الذکر در این ارتباط مکمل یکدیگر می‌باشند، هر چند در این کتاب بطور گذرا ارتباط آنها مورد بحث قرار گرفته است ولی امید است در آینده کتابهای تاریخ کاملتری بویژه در ارتباط با تاریخ متقابل ترکان غرب و شرق آسیا و نحوه ارتباط آنها تهیه گردد.

برای اینکه درک بهتری از چگونگی رابطه متقابل اقوام قدیمی و وضعیت موجود در منطقه آذربایجان بدنست آید، در انتهای کتاب در دو ضمیمه به آثار بجامانده از سومریان و اقوام اوغوز در منطقه و تاثیر آنها در اسمی شهرها و روستاهای آذربایجان اشاره شده است، امید است این مطالب مورد استفاده خوانندگان قرار گرفته و راهی را برای تحقیقات بیشتر در این زمینه باز کند.

قید می‌گردد در هر جایی از کتاب مطالبی که از طرف بnde اضافه شده در داخل کوشش قرار داده شده است تا از مطالب آقای کامران گورون تشخیص داده شود، در اینجا لازم است از آقای بهروز ایمانی که مقدمه کتاب را بدقت خوانده و راهنمایی‌ها و توصیه‌های لازم را جهت تصحیح کل کتاب ارائه نمودند تشکر کنم.

[cəfərli]

باشلانقىچ

بىلدىيىنiz كىمى، ايكى مسئلەبو تونلو كله هله كشف او لمايىيدىر: جغرا فى ده قطبلار، تارىخىدە تور كلر. آلبرت سورل.“.

ھەملەتين منلىيىنى تشکىيل وئرن اساسلاردان بىرى دە او مىلتىن تارىخى دىر. اۇز تارىخىنى، گەچمىشى نى و هو يىتىنى بىلمەين ملت طبىعى اولاراق اۇزگە لەرين تارىخىنە، هو يىتىنه حىرانلىق و حىرىت گۈزۈلە باخىب، اۇزونو اونلارا بىز تەمە يە و اونلارдан تقلید اشىمە يە چالىشا جاقدىر. بئلە بىر ملت يادلا را كورنو شەمە يى و قوللوق اشىمە يى اۇزونە بؤيوک شرف سا ياجاقدىر. مقلید مىلتىن اقتصادى و كولتۇرل يوخسوللوغۇ طبىعى بىر قانون اولاراق او مىلتىن ساغلام دوشونجىدەن يوخسون اولدوغۇنون نتىجه سىدىرى. تارىخىنەن و ايگىدلەرىندەن خېرسىز اولان ملت اۇزگە ملتلىرىن افسانە لەرىنە يېر آلان قوندارما قەرمانلارا حىرىت گۈز و اىلە باخا جاقدىر. اۇز منلىيىنەن اۋاھق اولان ملت، ملتلىر آراسى معنۇي آلىش - وئىشىدە قىزىلىنى، تىكە اىلە دىيىشىدېرىپ و فرقىنە او لمادغۇنا گئورە بو معاملەدن قازانجلى چىخدىيەنى سانا جاقدىر. تارىخىنى بىلمەين مىلتىن بؤيوکلىرى اۇزگە مىلتىن تارىخىنى اۋىيەجك، شاعىلرى- نىن شەعرلىيىنى سۆليلە يەجك، واشاقلارىنىدا اونلار كىمى يېتىشىدېرىمە يە جەد ائدەجىدىر. تارىخىنەن اۋاھق مىلتىن گنجىلرى اۇزگە ملتلىرىن گنجىلرىنىن او يغۇن او لمایان دا ور انمالارىنى تقلید ائدېپ و بىلمەدن بىر قوزو حدىنە آنە- جىدىلەر. بو سۆزلىرىن اۇزەيى اولاراق بؤيوک تارىخچىلىرىدەن بىرى بو حاقدا گۈزل سۆليلە يېر: "اۇز تارىخى نى بىلەن مىلتىن اوشاقلارى قوجالار كىمى؛ اۇز تارىخىنى بىلمەين مىلتىن قوجالارى ايسە اوشاقلاڭار كىمى دوشۇنر". ملتلىرىن اۇزلىرىندەن او زاقلاشدىرما سیاستلىرى استعمارى دولتلىرىن موقتى منفعتىنە سبب او لمالارى مباحثە يە گۈكمەين بىر موضوعىدۇر. بو آرادا مع الاسف اولكە مىزىدە شاه زامانىندا انگلىس و صەھىونىستلىرىن امرى اىلە مەملەتكىمېزىن تارىخى اىلە تام ترسىيە يازىلدى. ايراندا ياشايىپ بو توپراقلار اوچۇن ھە بىر شەيىنەن گئچن انسانلارىن وارلىقى دانىلدى و تارىخلىرى تەحقيىرلەر و آلچاتىمالارلا دەلو اولدۇ. باشقا مىلتلىرىن حقى تاپدالانىب و حاقلارىندا او تانج وئىرجى جو كلار و تەحقيىرلەر حىاتا گەنچىرىلدى.

بو غىرى انسانى عمللىر شاه رژىيمىنە قارشى عكس العمللىر سبب او لاراق نهايت تەحقيىر او لونموش مىلتلىر طرفىنەن اعتراضلارا و عصىيانلارا باعث اولوب و رژىيمىن آرخاسىندا بوتون استعمارى گوجىلىرىن اولماسىنا رغماً بو حاقلى حر كتلىرى دىكتاتور و شۇونىستى حاكمىتىن چۈكمە سىنە سبب اولدۇ.

انقلابدان سونرا توركلىرىن تارىخى حاققىندا كتابلار باسىلدى و بو گوندە بئلە بىر كتابلارين چىخماسى دواام ائدىر. اليمىزىدە اولان بو كتاب ايراندا ياشايىان توركىلەرن اولدوقجا آز بىت اشىشىدىر، اما باشقا اولكە و بئولگە- لرده ياشايىان توركلىرىن حاققىندا بىر چوخ طرفسىز معلومات او خوجولارين اختيارىندا قويىمۇشدور. بو كتاب، اۇز تازىخىنى اوپىرنەمە يە هو سلى انسانلارىمېزىن عطشىنى سۈندۈرە بىلەن قدر غىنىدەر. سەھولرىمېزى بىلدىرەن او خوجولارىمېزى اۇنچە دە تشكۈرلىمېزى بىلدىریر يىك.

سيامك حسینىلى زادە (ارگىن افسار).

[اۇن سۆز، تورکلرین تاریخینه گىريش]

”اسلامىتىن اۇنچە تورکلرین تارىخى“ آدىندا اولان بوكتاب، محقق و مورّخ ”كامران گۆرۈن“ ون كتابىيندان كۆچورمه سايىلىرى، كتابىن آدى بئلهدىر، ”türkler ve türk devletleri tarihi,“ يئرى گلمىشken كتابداكى بعضى kamuran gürün,1ci cilt, 1981 ,karacan yazarlarى آغىر معنالى سۆزلرى، آذربايجان توركجه سىنه چئوپىرمىگى دە مفید گۈرددوم، بعضا چتىن مطالبه راست گىلىيگىمە اونلارين اىضاحى اوچون آيرى تارىخچىلەرن بىر سىرا مطلبلە يازماقلى لازىم بىلدىيم بو تارىخچىلەرن فاروق سومر، ذهتابى و رىشه قروسە يە اشارە اشتمك اولار، يىنەدە آراسىرا اوزومدىن بعضا آچىقلامالارى گتىرمىش، بو مطالبى آىيرماق اوچون اونلارى كروشە اىچىنە قۇيموشام. كتاب گىچن ايل (گونش ۱۳۸۸) چاپا حاضر اولاركەن بو اىشده صاحب نظر دوستلار كتابى بىر داها گۆزدن گئچىرمە يى و چتىن اينگىلىزجە و استانبول توركجه سىنەدە اولان كلمە و جملەلرى سلىس آذربايغان دىليئەن چئوپىرمە يى توصىيە اشتدىلىر، آذربايغان دىل دوكتاراسىنىن اوپىرنىجي سى اولان جناب سىامك حسىنلى زادە بونون اوچون زحمت چكەرك منه بئيوىك منت قويدولار، بئىلە ليكلە اونا تشىڭر ائدىرم.

بو كتابىن اصلى و كۆچورمه بئولومونه باشلامادان، تورکلرین تارىخى حاققىندان ئىچەنكتها شارە اولۇنماليدىر. -اۇنملى بىر مقاما توخونماق لازمىدىر كى اسلامىتىن اۇنچە كى تورك تارىخى ايکى آنا بئولومدە ارائە اولۇنماليدىر، بىر بئولومو اورتا و شرقى آسيا تورکلرinen تارىخىدىر و ”اسلامىتىن اۇنچە تورکلرین تارىخى“ آدىلى كتاب، بو موضوعا اختصاص تاپىدىر، بونون يانىندا اسلامدان اۇنچە كى ايكىنجى بئولوم، اورتادوغۇ (بىنالنھىرين، آذربايغان و آنادولو) تورکلرinen و التصاقى دىللى قۇوملار حاققىندا اولمالىدىر، خوشبختلىكلە هر ايکى بئولومدەدە اولىھە قايناقلار واردىر، ايكىنجى بئولوم حاققىندا ”ایران تورکلرinen اسکى تارىخى“ كتابىنى گۆستەرك اولار، يئرى واردىر اسلامىتىن اۇنچە كى دئورلرده بو ايکى بئولگەدە اوز وئرن حادىھلرى بو ايکى قايناقدان اوخوياراق آرارىندا باغلانتى قورسونلار، اوەمود ائدىرم آذربايغان مورخلىرى بو كتابى اساس آلاقا، شرقى وغربى آسيا نىن تارىخىنى بىرىپىريلە باغلى حالدا يازاراق، آسيا تارىخىنин ان اۇنملى بئولوملىرىندا اولان قىسمىنى يازىپ و اوخويوجولا تقدىم اتتىنلر.

- عمومىتلە آذربايغان تارىخچىلىكى حاققىندا و مخصوصا ایران تورکلرinen تارىخىنин يازىلىشى حاقدا اۇنملى بىر نكتە يە اشارە اشتمك لازمىدىر، ئىنئىمچە آذربايغاندا تارىخچىلىك (تارىخ نگارلىق)، ايکى مشخص و بىللە دئۇنمه آپىلايلىرى، ”ایران تورکلرinen اسکى تارىخى“ نىن يازىلىشىندان قاباق

دۇور و اوندان سونرا کى دئۇنم. ائنجە كى دۇورىدە يازىلان تارىخلىرى داها چوخ يورو مسوز اولاراق و تارىخىن درىنلىرىنىڭ يېئىمە يەرك حادىھە لرى سادە شىكىلە آچىقلاماغا چالىشىرىدى، البتىدە ياخىن چاغدان دانىشسارساق اۇنملى يازار و كتابلارا اشارە ائىمك اولار، هر حالدا آذربايچان و حتى ایران تارىخىنە اىشىق سالان بىر مورخە راست گلمك چىتىدىر و بونلارين اىچىنە پەلۋى چىلىك سىستېمىنىدە تريپت تاپمىش مورخ لر چوخرقاق تارىخ دوزلىتمىكلە مشغۇل اوپۇلار تا تارىخ يازماقلا، و آذربايچان مورخلىرى دە چوخرقاق اونلاردان اقتباس ائدەرك كۆپى شكىلە كتابلار حاضىرلا- يېرىدىلار ولى "ایران توركلىرىنىڭ اسکى تارىخى" چاپا بوراخىلاندان سونرا آذربايچان تارىخچىلىگى يېنى بىر دئۇنمه گىردى و البتىدە بو سۆزلىرى دئمكىن منظور بودىئىل كى بو كتاب بوتون تارىخى اولايلار تامامىلە آيدىنلىغا چىخارىب، بىللىدىرى كى تارىخچىلىك اۇنوندە هله اوْزۇن بىر يول اولاراق بؤيوك تلاشلارا احتىاج واردىر، و قىيىد اولۇنماليدىرى كى بو كتابدا ائله بىر اسلوب و مئتود ايشلەنىبدىرى كى هر يولا چىخان اوچۇن اوندان فايدالانماق لازم گۈرۈنور.

- عموما توركلىر و خصوصا آذربايچان حاققىندا، مورخلىرى بؤيوك وظيفەلر دوشۇر، مثال اولاراق بونا اشارە اولۇنماليدىرى كى بعضى حكومتلەرن (مثلا ھخامىشلار و ساسانىلر) و اونلارين اصلى دىللرىنىدە قالان داش يازىلار (كتىبە)، زورلا بىر انسان بارماقلارينىن سايىسى قدر اولدوغو حالدا، گۈرۈشكى بى حکومتلەر و بىر كتىبەلر حاققىندا بؤيوك تبلىغاتلار آپارىلىر، حالبو كى آذربايچان و آنادولو بؤلگەسىنده قرنلىر ائنجەسى قۇرۇلان مختلف دۇولتلەر مثلا قوتلار(قوتىلىر)، لولوبىلىر، مانناوار، مادلار، آتروپاتئن، آلبانلار، سومرلار، ايلاملار و پارتلار حاققىندا اۇنملى تحقىق لە راست گلمىرىك، ايلامدىلى بىر التصاقى دىل اولاراق حتى قرنلرجه اوْزىلرىنىن سونرا کى حکومتلەرن دؤلتدىلى اولموشدور و بۇ دىلەدە مېنلرجه يازى قالىبىدىر، اوْزارتۇ حکومتى، بۇ منطقەدە اوْزۇنندن ٤٠٠ حدودوندا كتىبە يادگار قويوبىدۇر "آذربايچان در سير تارىخ ایران، جلد ۱، ص ۱۶۹"، واو زامانلار بو حجمىدە يازىلىميش كتىبە نشان وئىر كى اونلارين مدنىتى، سونرا گلن ھخامىشلەر و ساسانىلرە نسبت نه قدر بؤيوك و درىن ايدى، بونلارا رغمما بو حکومتلەرين و دىللرىنىن حاققىندا تحقىقلەر چوخ آزدىر.

- بو كۈچورمه كتايىنى، حاضىرلامادان ائنجە، مورخلىر قروسە، ليگىتى، ماركوارت و عىن حالدا توركجە و فارسجا يازىلان كتابلارдан يېجىمامشىكىلە مطلب يازماقى دوشۇنوردۇم، آنچاق امکان و قايناق يېتسىزلىكىنىن بو تلاشى چوخ فايدالى سانماديم، و كامران گورون، ون كتابىن اوخوياركىن بو قناعته گلدىم، بو كتاب كفايت قدر بوجاقدا اولان سؤاللارا جاواب وئەبىلىر، و

بونون يانيندا رئنهقروسهنهنин "استئپلر امپراتورلارى" كتابينداندا بير نىچە مطلبه اشاره اولدوغو اوچون بو حاقدا بيرنىچە تنقide احتجاج حسّ اولدوغونو گۈردم، البته بو مطلبه گىچمه دن موضوعا باغلى اولدوغو اوچون آذربايجان تارىخى دىلى حاققىندا قىسا مطلبى خاطرلاماق لازمىدیر.

- ان قدىم يازيلان كتابلار ايچىنده و بئلگە تارىخى اوچون ان اۇنملى و گئنىش بىلگى لره صاحب اولان كتاب، شىكسيز "محمد جرير طبرى" نين يازدىغى "تارىخ طبرى" دير، طبرى ھـ ۳۱۰-۲۲۴ (مـ ۸۳۹-۹۲۲) ايللىرىنде ياشايىب و تارىخى حدثەلرى حضرت آدمدن باشلاياراق، حقىقت و افسانه ايله قارىشىق شكىلدە اسلاميتە قدر يازىيدىر، سونرا دا اسلام دئۇنى حادثەلر يىنى داها دقيق حالدا ھـ ۳۰۲ يە (مـ ۹۱۵) قدر يازىيدىر، البته آيدىنديرىكى او دئۇن، قدىم حادثەلر حاققىندا يازاركىن، دقيق زامانلامادان سؤز اشىمك ممكىن دئىيلدىر آمما عمومى بير باخىش اوچون فايدالى يازيلارا يېتىرمك اولار، "تارىخ طبرى" كتابىي اصلينده عربجه يازىيلىدىر و بوكتاب سونرا دا خُراساندا سامانلىلار دئۇنى ابو على بلعى طرفىنдин فارسجا يَا چئورىلىدىر، بو چئورى چوخراق "تارىخ بلعى" آدىلا معروفدور، ترجمە تارىخى ھـ ۳۵۵ (مـ ۹۶۶) اولاراق بىلەنير، بو ترجمە حاققىندا اۇنملى بير سؤزه اشاره اولونمالىدىر، تارىخ طبرى كتابىندا آذربايجان بئلگەسىندين ان اسکى چاغلارдан سؤز آچىلاركىن بو بئلگەنин آدى آذربىجان شكىنinde ضبط اولونوبدور عىن حالدا بو كلمە بلعىنى ترجمەسىنده آنرا آبادگان و آذربايغان شكىنە دىيشىلىدىر، بئله دئمك- اولاركى او دئۇن خُراسان مُحيطىنى نظرده تو تارساق عربجه متنلر ترجمە اولاركىن، حتى خاص آدلاردا فارسجا لاشدىرىلىدىر، حالبوکى آذربا آبادگان آدى اصلى كتابدا هېچ يېرده ايشلىنە يەرك يالنىز بو اۇزاق بئلگەدە و بئويوك احتماللا، او خوجولار و حتى ترجمە ئىدلەر جەدە اىسى جە تانىنما ياراق يېنى بير آد شكىنە گلىدىر، و بو شكىلدە يازيلان آد سونرا دارى بير چوخ مۇرخ و حتى تورك بىلگىن لريجە، اصلى آدلا بير علاقەسى اولما ياراق ايشلىنىشىدىر، يوخاريدا قىيد اولونان سؤزه ان آيدىن ثبوت ائله كتابىن اۆزۈنده گۈرمك اولار، تارىخى طبرى كتابىندا عربلىرىن آذربايغانى فتح اشىمەسى بئلۈمۈنده يالنىز فتوحاتدان بىت اولونور (جلد ۵، صفحە ۱۹۷۹)، ولى تارىخ بلعىدە همان بئلۈمۈدە فتح حادثەلرین آچىقلاماسينا باشلامادان آذربايغانىن حدودلارى حاقدا دانىشىلىر، البته بو آچىقلاما تارىخى لاحاظىدان دىرىلىدىر بۇدا يوخاريدا كى سؤزه بير دليل اولاپىلىر و گرچىكىن مترجملىر آذربايغان بئلگە سىينىن اورالاردا ياخشى تانىتىماق اوچون اولجە حدودلارين تعرىفلىه يىب و سونرا اورادا اوز وئرن حادثەلرى يازىيلار و دئمك اولار بۇ اۇزىندە اونا بير فارسجا آد ياراشدىرىپ بىلە راحاتلىقلا بئلگە فارسلارىجا تلفظ اولونسون، آذربايغانىن

حدودلارى بو كتابدا بىلەدىر: "آذربايچان همداندان باشلايماق ابھر وزنجاندان گئچەرك درىند خزراندا سونا چاتىر و بو آرادا بوتون شهرلىرى آذربايچان دئيرلر" (تارىخ بلعمى، صفحە ۵۲۹).

بو كتابلارдан اولجەنئچە جملەنى تفسىرسىز شكىلدە توركجه اولاراق وئرىرىك (مهم قىمتلىرىنى فارسجادا وئرمىشىك) و سونرا بىر نئچە آچىقلاما گىتىرىپ سونراكى موضوعا دئنهرىك (هر مطلبىن سونوندا قايىناق و صفحەسى گؤستەرىلىر).

-عبدالله بن عباس² دان روایت اولوب، آدم چاغىندان نوح چاغينا ۲۲۵۰ ايل ايدى، طوفان چاغىندان ح ابراهيم چاغينا ۱۰۷۹ ايل ايدى، وح موسى چاغينا قدر ۵۷۹ ايل وح سليمان بن داود چاغينا قدركى بيت المقدسى بنا اشىدى ۵۳۶ ايل ايدى، و ذوالقرنين چاغينا دك ۷۱۷ ايل وح عيسى چاغينا دك ۳۶۹ ايل و بىزىم پىغمېر چاغينا كىمى ۵۵۱ ايل ايدى (تارىخ بلعمى، صفحە ۱۱).

-منوچھر³ ين عاملى اولان يمن حاكمى (حضرت موسى زامانى) آذربايچان⁴ كى توركلرین آليندە- ايدى هجوم اشىدى و چوخلارىنى اؤلدۈردو و اسیر توتدۇ [فارسجا متنى: (عامل منوچھر در يمن) ودر آذربايچان بە تر كان كە آن سرزمىن را بە دست داشتند حمله برد و بىسياز كىس بىشت و اسیر گرفت]. (تارىخ طبرى، جلد ۱، صفحە ۱۹۳).

-منوچھر شاھلىق دئونىنده غربلە شرقى آلدى و يمن اولكەسىنده بوتون مليكلر اونون فرمانى آلتىنا گىلدىلر، يمن دە بىر مليك وارايدى او يعرب بن قحطان اوغوللارىندان حارت بن شداد آدىندايدى، اونا رايىش دئىيردىلر... يمن دن طى داغينا و عراق⁵ گئدىر و انبار، موصل و آذرا آباد گان بؤلگەسىنە يېتىرىر، بو توپراقلار توركلرین ئىنده ايدى هامىسىن اونلاردان آلدى و اونلارى مغلوب اشىدى و يئرى اونلارдан تمىزلەدى، بو مليكىدىن سونرا اونون اوغلو ابرھە شاه اولدۇ [فارسجا متنى: (پادشاه يمن يكى از تابعىن ملک منوچھر) و به عراق آمد بناحيت انبار و موصل و بدان حدە برگشت و به آذرا آباد گان شد و اين زمينها بىست تر كان اندر بود همه از ايشان بىستد و ايشان را مقہور كرد و زمين از ايشان پاك كرد] (تارىخ بلعمى، صفحە ۲۴۷).

-كىخسرو و يانداشلارى افراسيابى تعقىب اشتمىگە باشلادىلار و افراسياب بىر ولايتىن آيرى ولايته گئىدip و آذربايچان⁶ دا گىزلەندى و او آذربايچانا قوشۇن چىكدى و افراسيابى اؤلدۈردو (تارىخ طبرى، جلد ۲، صفحە ۴۳۱)

-بەمن شاهين عاملى يمن دن انبار شەھرىنە و اورادان موصل و آذربايچانا گئىتىدى سونرا توركىلە اوز اوزه گىلدى و اونلارى مغلوب اشىدى، آداملارين اؤلدۈردو، قادىن و اوشاقلارين اسیر ائدىب، يمنە دئۇندۇ [واز آنجا سوی موصل و آذربايچان رفت ويا تر كان روپرو شد و آنھارا شىكست دادە و

مردان بکشت و زن و فرزند اسیر کرد و آنگاه به یمن بازگشت(تاریخ طبری، جلد ۲، صفحه ۴۸۳)، [با سپاه همی رفت تا به آذرآبادگان برسید از راه موصل چون آنجا رسید با ترکان آذرآبادگان حرب کرد بسیاری از ایشان بکشت برده کرد و غنیمت برداشت و آن هوا اورا موافق نیامد بازگشت سوی یمن(تاریخ بلعمی، صفحه ۴۷۸)].

-منوچهر حضرت موسی زامانی و کیقباد حضرت سلیمان زامانی شاهلیغا یئتیشدی سونرا کیکاوس، سونرا کیخسرو و سونرا گشتاسب، و سونرا باهن شاه اولد(تاریخ بلعمی). تاریخ طبری و بلعمی دن یازیلان یوخاریداکی سوزلردن، آیدین و آچیق شکیله آشاغیداکی نتیجه لره یئتیره بیله ریک.

عربجه و فارسجا یازیلان ان اونملی قایناق ثبوت ائدیرکی، اسلامیتدن چوخ قاباقلار تورکلر آذربایجاندا وارايدیلار، نئجه کی یازیر: آذربایجان تورکلرین الیندهايدی و خصوصی ایله دفعه- لرجه آذربایجانا هجوم ائتمک، گؤستَریر تورکلر اورادا کؤک سالمیشدىلار و هر هجومدا اوّلدورمه‌لر و اسیر آلب قایتمالار نشان وئریرکی بو اوّلکه، هجوم ائدلرله ياد و بیگانه اولاراق اونلارین اللری آلتیندا بیر اوّلکه سايمىرىدى.

یوخاریدا یازیلان تاریخلره باخراستاق دئمکا اولار، منوچهر یعنی ح موسی زامانی و آیرى دئیشله میلدادان اوّنجه ۱۶۰۰ لرده تورکلر آذربایجاندا وارايدیلار و يئنەدە حضرت سلیماندان سونرا بهمن شاه دئورو تقریبا میلدادان ۸۰۰ و ۷۰۰ ایل قاباقلار تورکلرین آذربایجاندا اولدوغونا اشاره ائدیر. آیرى بیر نكته يەدە اشارە اولونمالیدیرکی مثلا م.ق. ۱۶۰۰ لرده آذربایجانا هجوم ائدن قوشۇن منوچھرین اوّز قوشۇنو يوخ بلکە يمنلى لرین اوردوسواویدو و بو موضوعۇ بىليرىك کی، آريايىلر ۹۰۰ ایل میلدادان اوّنجه بئلگە يە گلېبلر و آنچاق میلدادان قاباق ۵۵۰ جى ايللرده ھخامشنى حکومتىنى قورماغا موفق اولوبلاز البته افسانەلر سادەشکیله داها اوّنجه لره گئدیر، هر حالدا آذربایجان بئلگە سیندە چوخ قدیم حادىھ لرده آريايىلرین بىرباشا اشتراك ائسمەمه لرى، تاریخى حادىھ لرلە اوّرتۇشور.

-يئنەدە بیر آیرى نكته يە اشارە اولونمالیدیرکی معمولا پەلوي دئنمىنده ترييت اولونموش مورخىلر، يالان بیر سۆزو تکرار ائدەرک آذربایجانلىلارین فارس اولمالارينى يازارلار، مثلا جعفر شعار، ابن حوقل^دن ترجمە ائتدىگى كتابىن ۹۶ جى صفحە سیندە یازىر: آذربایجان و ارمەنیه خالقى نین چوخونون دىلى فارسجادىر [زبان مردم آذربایجان و يىشتر ارمەنی فارسى است]، ابن- حوقل عرب سیاھى اولاراق كتابى نى هجرى ۳۶۷ (م ۹۷۸) ايلىنده يازىدیر، بو سوزلری

بو ترجمه يه آيدينليق گتيرمك اوچون قيسا بير بؤلوم "جناب دكتر فرهاد قابوسى" نين مقاله سيندن
گتيريم، بو مقاله "آذربايچانين قديم ديلى حاققىندا [ملاحظاتى در زيان قديم آذربايچان]"
آدیندادىر، مقالەنىن ٩ جو صفحە سىنده عينا ئىلە يازىدىر:

ابن حوقل،¹ین يازديغى و اونون ترجمهسى كى "المسالك و الممالك" كتابىنин آلت يازىسيندا يازىليپيدىر بئيلەدیر (دقىت اولونمالىدىرى كى بو سۆز كتابىن خارجىنده و آلت يازى شىكليندە وئرىليپيدىر): "اما لسان اهل آذربايچان و اكثىر اهل ارمنىيە فالفارسييە تجمعهم (تجمعه) والعربىيە بىنهم مستعمله و قلمىن بها ممن يتكلم بالفارسييە لا يفهم بالعربىيە و يفصح بها من التجار و ارباب الضياع..." بو مطلب عينا عرب دىل بىلەم آداملارىنин تأييدىيە يئتىريپيدىر و معناسى بئله دير: "اما آذربايچان و ارمنىيە اهالى سىنىن اكثريين تجمعه (باغلاتى) دىلى اكثراً فارسجادىر و عربجه ده اونلارىن آراسىيندا مستعمل دير و اونلارىن آرالاريندا آزتاپىلار كى فارسجا دانىشالار ولى عربجه نى بىلەمە يەلر ولى عربجه ده بعضى تاجىرلار و مولكەدارلار فصىح دىلر" و جناب دكتىر قابوسى بئله ادامە وئرىر كى: "گر ك بىلەك كى يوخارىدا يازىيان تجمعهم (تجمعه) سۆزونون معناسى اونلارىن جمع اولماسى و بىرلىكده اولمالارى معناسىندادىر، بو آنلامدادىر كى، وقتى آذربايچانلى و ارمنى

تاجیر و مالیکلری بیر يئرە گلیرلر بىر بىر لرینين دىلينى بىلمە يەرك اكثراً فارسجا و عربجه دانىشىرلار، و بو جمله او ملتلىرىن هر بىرى اۆز آراalarىندادا بو دىللرده دانىشماغانينا دلالت اشمير و بىر ملتىن اىچىنده بىر نىچە دئولت آدامى ويا تجارتله اوغراشان آدامىن اۆزگە بىر دىلى بىلمەسى او ملتىن ھامى سىينىن اودىللرە منسوب اولدوغونو نشان وئرمىز". البتىدە نىچە اۆلکە نىن بئويك ايش آداملارىنىن اورتاق بىر دىل ائيرىنمەسى طبىعى بىر شىدىر و خصوصى ايلە اسلامدان ائنجە بئولگەنин بىر مدت ساسانىلىرىن قىرييچى استىلاسىندا اولماسى بو نتىجەنى دوغورموشدو، و بو جملە دە اكثراً سۆزو نشان وئرىر كى حتى تاجىلر و مالكلرده ھامىسى فارسجا و عربجهنى بىلمىلر، و يىنەدە بىلىرىك كى ساسانىلىرىن اقتدارى داغىلاندان سونرا آذربايچان توركىجەسى تىرىيجا بوتۇن بئولگە اھالىسى كورد، ائرمىنى، جىوار فارس قوممالارىنىندا علاقە و باغلاتى دىلى كىمىي ايشلەنير و بو وضعىت ايندىدە دواام اشىمكىدە دير و ايندىلىكىدە ايش آداملارىنىن باشقۇ حتى كورد، ائرمىنى، تالىش، جىوار فارس و لىر خالق لاريدا توركىجەنى اورتاق باغلاتى دىل كىمىي ايشلە- دىلر و البتىدە بۇ او دئمك دىيل كى چون بىر يئرده كوردلر، تورك دىلينى اورتاق دىل كىمىي ايشلەدەر توركدولر بلکە اونلار كورد خالقى اولاراق بو دىلى بىلىلىر، گۈرونديوپ كىمىي پەلەپچى يازارلار يا ترجمە اشىمەيى باشارمىلار ويا بىللى ھەدفلر دوغرۇلتوسوندا يالىش ترجمە- لرلە تارىخى مسائلىن يارارلاناراق، پەلەپچىلىك سىستىم يىنى و نهايىتىدە دىكتاتورلۇغۇن اساسلارىنى بركىتىمە يە و خارجى استعمارچىلارين آماجلارينا خدمت اشىمە يە چالىشىردىلار، هر حالدا بو حاقدا اصلى مقالە يە باش وۇرۇلسا آيدىنلايدىجى اولا بىلىر.

بورادا بو موضوعنو قۇرتاراراق، يوخارىدا قىيد اولدوغۇ كىمىي رئە قروسەنин كتابى حاققىندا عمومى بىر باخىشلا نىچە مطلبە اشارە اشىمەيى فايدالى گۈرۈم، نىچە كى يوخارىدا قىيد اولۇندۇ توركلىرىن تارىخى و خصوصاً اسلاميتىن ائنجە كى دئورلر تارىخى حاقدا كامران گورون، فاروق سومر، محمد تقى ذەتابى، دوغان آوجى اوغلو، زكى ولیدى دوغان، بەالدىن اۋگل دن باشقۇ بىرسىرا آوروپالى مورخىلەرنىدە سۆز گىئىر، اونلارдан ليگىتى، ائېرە HARD، بارتولىد، رئە قروسە كىمىي آدلارا اشارە اشىمك اولار، ايراندا رئە قروسە داها چوخ تانىنمىشدىر، اونون كتابى فارسجا اولاراق "امپراتورى صحرانوردان، رنه گروسه" آدىنيدا عبدالحسىن مىكىدە واسطە سىلە ترجمە اولۇنوب و ايلك دفعە گونش اىلى ١٣٥٣ و ٤ جو دفعە ١٣٧٩ دا چاپ اولۇنۇشدور، بو كتابدا توركلىرىن قدىم تارىخلرى حاقدا بىر سىرا بىلگىلەر ئەل تاپماق اولار، كتاب خاص بىر باخىشلا تورك تارىخىنە باشلامىشدىر و ماراقلى ادعالار اورتا يا آتمىشدىر، و ترجمە چىدە بعضا آرتىرمالارلا

رئەقروسوه نىن باخىشىنى تايىد ائدهرك پەھلو يچىلىك سىستېمىيەنин داوا مچىسى كىمى قضاوتىردى چىخىش اتىمىشىدىر، او اوزدنكى بو كتاب چوخلارى طرفىندىن و خصوصىلە پەھلو يچى مورخلى طرفىندىن داها چوخ بىنهنلىرى و اونمىسىنير، لازىمىدىر اورادا تاكىد اولۇنان آنا خطىرە اشارە اولۇنسۇن، آشاغىدا كى مطالب بو حاقدا يازىلان ان يىغجام سۆزلىرىدىلر، آيدىنلىدىرى كى اينىزدە كى كتابىن سونرا كى حصە لرىنده يازىلان بؤلۈملە رئەقروسوه نىن كتابى بىر اوجۇن داها آيدىنلا دىجىدىر.

١- "استپلر امپراتورلارى" كتابى تورك تارىخى باخىمدان و مخصوصا اسلامىتىن ئونجە كى دؤورلر حاققىندا محققلىرى اوجۇن فايدالى اولا يىلسەدە كتابدا اصلى هدفى، توركلىرىن تارىخىن اونمىسىز و اوپقارلىقىدان (تمدن دان) اۇزاق گۆستەرمىدىر، بۇ كتابدا جەد اولۇنوب دور توركلىرىن تارىخىنده، اوپقارلىغا تاثىر بۇراخان بؤلۈملە، يا خاطرلانماسىن ويا مجبور اولدوغۇ حالدا اونلارى چوخ گئچىجي و آز تاثىرلى بىر اتفاق كىمى گۆستەرسىن، دئمك اولاركى رئەقروسوه تفگىر جەتىندىن بو كتابى يازاركىن صلىبىي ساواشلارينىن تاثىرى آلتىندا قالاراق او دۇئىمى يازىلارىندا دىرىتىمك اىستە بىر و آيرى ملتىرە اىكىلى باخىش طرزى(ايىلى استاندارد) بوتون يازىلارىندا گۆزە دىير، بو اوزدن بو كتابدان فايدالانىرى كىن بوجور يازىلارا و باخىشلارا دەقت اولۇنماليدىر.

٢- كتابدا خصوصى ايلە بىرىنجى بؤلۈمە و حدودا ١٥٠ صفحە اولىدە بىر خطادان دولايى دايىما بىر يانلىشلىق تكرار اولۇنوب دور. بو خطى بوندان عبارتدىرى كى قروسوه، سىيت و سارماتلارى آر ياىيى نىزاد بىلir، حالبو كى بو موضوع بىرسىرا آوروپالى آراشدىرما جىلار و خصوصىلە پروفوسور ذەتىبى نىن جەد ايلە قطعى شكىلدە حل اولۇنۇش مىسئلە ساپىلىرى، بو حاقدا بو كتابدا ساڭالار بؤلۈمۈنده چوخ آيدىن شكىلدە لازم اولان بىلگى لر و ئىلىپىدىر، بوندان باشقان، يوخارىدا قىيد اولدوغۇ كىمى، فارسجا قايناقلارىن ان قدىمىي و اونملى لرىندىن اولان "تارىخ طبرى و بلعمى" كتابىندا، توركلىرىن آذربايچاندا اولدوغۇ تارىخ لە، رئەقروسوه نىن يازدىغى ساڭا/ سىيت كۆچرى لرىنин م.ق. ٧٠٠ جو ايلىرده آذربايچانا گلمەسىلە (ص ٣٨) اوست اوستە گلهرك ائرتوشۇر، و تارىخ طبرى دە آچىق شكىلدە بو قومىلارдан ساڭا آدىندا يوخ، بلکە آيدىنچا تورك گلمەسىلە ياد ائدىر، البتىدە قروسوه نىن بو خطاسىنinin بىر حُسن ودە كتابدا اۆزونو گۆستەرير بىلە كى حتى قروسوه نىن كتابىندا اولدوغۇ كىمى سىتلرىن بوتون خصوصىتلىرى توركىلە عىنىي اولماغانىدا رغماً و تورك قومىلارى حاققىندا كىچىلدىجى و آشاغىلا يىجى جملەلر ايشلەدرىن، سىيت لر حاققىندا دانىشاندا اونلاردان چوخ- بؤيوك احتراملا ياد ائدىر، البتىدە قروسوه بو خطادان دولايى، توركستان بؤلگە سىيندە كى شەھرلىرىن اھالى سىينى سىتسارمات قىيد ائدهرك اونلارىن ياراتدىغى تمدن و اوپقارلىقلارى دا هىند آوروپالى

- لara منسوب ائديب و شهرلرين (!) اشيشيگىنده كى اهالينى ده، تورك و تمدىن دان اوْزاق سايسىن.
- ۳- قرسه، چين فرماندهلىرىنىن قىدارلىغىندان يازاندا حتى اونلارين گلىپىدە مىنلىرجه كيلومتر اوْزاقلاردا توركلىرى اولدوروكن بوجادىلە لرى موفق و ايى حادىلە لر كىيمى گؤستەرير ولى توركلىرى حتى اولدوغو و اوْتوردۇغۇ يېرلرده مهاجم چىنلىلىرى اولدوروندە اونلارى وحشى و آدام اولدورون كىيمى نشان وئيرىر.
- ۴- آوروپا هونلاريندان يازار كن قرسه تام بىر چىتىنلىك اىچىنە دوشموش وضعىتىدە دىر، بو بؤلۈمە صفحە لرجە غربى هونلارين بؤيوگو آتىلايا اختصاص وئىريلەيگى حالدا، تارىخى لاحاظىدان حتى اوچ دئورد سطىردىن چوخ مطلب چىخارماق زور گئۈرنور، البتىدە قرسه، آوروپا هونلارى حاقدا بىلگى يېتسىزلىگى اوْزوندن بونلارى يازسايدى مىلسىما چوخ تنقىدە يېر قالما ياجاقدى ولى آورپا هون تارىخينى اوْخوموش بىرى قرسهنىن كتابىنى اوْخوياندا آيدىن شكىلدە گئرە بىلير كى قرسه بىلەرك و مهارتله آيدىن حادىلە لرىن اوستۇنۇ ائرتمە گە چالىشىبىدىر، آتىلا و اونون دئوروندە اولان حادىلە لر قرسهنىن قىلىنده قورخونج بىر حال تاپىر، او چالىشىر آتىلانىن باشارى لارىنى و روم شهرىنىن قورتارىلماسى حادىلە لرىنە اشارە اشىمە يەرك سادەجە منفى حادىلە لرى اوْستالىقلا اونا نسبت وئرسىن، آوروپا هونلارى حادىلە لرىنى آيرى كتابلاردا اوْخويوب سونرا قرسهنىن كتابىنا مراجعه ائدن هر كىس، آچىقجا بو ترسلىگى گئرە بىلير.
- ۵- قرسهنىن يازدىقلارى اصلىنده تورك دوشمانلارينا يول خرىيەسى كىيمى بىر طرحدىر و عمومىتىلە بوجور مورخلىرىن يازىلارى و گؤستەرىكلىرى يوللارى عينا تىكار حالدا بوتون پەلھەيچى مورخلىرىن كتابلاريندا و خصوصى ايلە فراماسونر مورخلىرىن يازىلاريندا گئرمك اولار، قرسهنىن ايزلە- دىگى يول و جەت گؤستەرن يازىلارى، عينا چوخلۇ امپر ياپىلىست نمايندەلرى اولان مورخلىرىن كتابلاريندا گئرمك اولور، مثلا رىچارد فرای يازدىغى "ايران كولتورونون پارلاق دئورو [عصر زرّىن فرهنگ ايران]" كتابىندا، نە فقط پەلھەيچىلەر كىيمى ابن حوقل دن و آيرىلاريندان يالانچى ترجمە لرلە آذربايجان دىلينى دانماغا چالىشىر، بىر قدم ده داها ايەلى گئدىر، و اخطار وئرمگە چالىشىر.
- ۶- رئە قرسه (ص ۸) بىلە يازىر كى توركلىرى بدوى و تمدىن دان اوْزاق اولدوغو اوچون اوپىرى ملتلىرە حاكىم اولور دolar و امپراتولوقلارىدا بو سېبدىن دولايى قۇرۇلموشدور، قرسهنىن بو سؤزو منطقىن اوْزاق، حتى گولونجىدور، مەمتئا رئە قرسه چوخلۇ قوملارى تانسىردى كى ھامىسى بدوى ايدىلەر، مثلا هرودوت، ون سايدىغى بو قوملار چوخدولار اگر قرسهنىن دئىدېگى دوز اولسايدى، گر ك بۇ قوملارين ھامىسى بؤيوک امپراتورلوقلار قۇرموش اولارىدىلار، كى البتىدە اونلارين هېچ بىرى امپراتولوق قورما يېلار، و اگر قرسهنىن سؤزو منطقلى اولسايدى گر ك بوتون

آفرىقا بدوی لرى امپراتورلوقلار حالىندا ياشاياردىلار، و البتده معلوم دىئيل نىيە بو بدوی، تمدىنдан اوزاق طايفالارين اىچىنده فقط توركىلر تارىخ بو يو بؤيوك امپراتورلوقلار قورماغا موفق اولوبلار و نىيە اوپىرى بدوی لر قرسە كىمى بؤيوك بىلىجى و عالىمین سۆزونە باخمايىب و امپراتورلوق قورماقдан عاجز اولوبلار، آچىقدىركى قرسەنин سۆزونە بىر ترسلىك واردىر، بو حاقدا ئىچە مطلبە اشارە اولونمالىدىر: اولا قرسەنин سۆزو اصليندە ايرقچىلىق (نىزادپرستىك) اساسىندا بىر سۆزدۇر و اونون سۆزو اساس آلينسا، حتى دمڭراتىك اولان سىستىملەرde فلاكتلى حالا گلىرى چونكى بوجور سىستىملەر سبب اولور، بعضا حكومت اشرافلارين اليىندىن خارج اولوب و آشاغى طبقلەردىن چىخان آداملارين آلينه گئىچىسىن، ايكىنچى سى، قران كريمدن بىر سۆز خاطرلانمالىدىر كى حكومتى آلاھ مستضىغىلە وعد ائدىيدىر و مسلما اگر حكومت ھىميشە اشرافىن اليىندە قالسايدى، بؤيوك ظلملىر يول آچىلايىلەردى، گرچىكىن حكومتلرىن بوجور ال دىيىشىمەسى، آلاھىن بوتون انسانلara بخش اىتدىگى ذكا و عاغىل سببىلەدىر كى نهايتا بىلە بىر تعدادلۇ و جودا گتىرير.

بورادا يئرى گلمىشكن بىر موضوعدا آچىقلانمالىدىر، تاسىفلە ايرقچىلىغا (نىزادپرستىكە) دايىنان بوجور عقىدەلر افزوندىن، انسانلىق تارىخي بؤيوك فلاكتلىر گۈرۈدور، بوجور مىيىتلىكلىر اوچون- تدىير آلينماسا يئنەدە قارانلىق گونلەر گئرمك ممکون اولا جاقدىر، مطمئنا بىلە مورخلىرىن و بونلاردان تاثیر گۈتونن سياستچىلىرىن تۈرتىدىگى فلاكتلىرىن نتىجهسى بىللەدىر، مثلاً انسانلارين گۆزو اۇنوندە و ۲۱جى يوزايلدە داها اوزوجوسو آورۇپا بىرلىگى اوردو سونون حفاظت اىتدىگى و نظارتى آلتىندا اولان بېلگە دە (وشايىدە گۆز يۇماراق ويا گىزلىن هدايتى ايلە) اسلاولار گونو گوندوزدە بوسنى ھېزگۈين دە ائلە بؤيوك سۈپقىرم(نسىل كشى) دوزنله بىرلىكى انسانىن اىچى- آغلابىر ويا قاراباغدا او بؤيوكلو كىدە روس اوردو سو اۇتانمادان و ائرمىنى لرلە بىرلىكىدە خوجالى سوپقىرىيەن دوزنله بىرلىر، و ان عىيە جىلىك او دور كى ائرمىلىر بىرىنچى دونيا ساواشىندا روسلىرىن و آورپا يىلىرىن كۈمگىلە ٢,٥ مىليون گوناھسىز مسلمان و تورك اوئلدۈرۈرن، يالانچى سوپقىرىيەم ادعاسىنى توركىلە يايىشدىرماق اىستە بىرلىر حالبو كو بوتون مملكتلىرىن آرشىولرىندا ايندىيە كىمى حتى بىر بلگە و تك بىر سند بو حاقدا اراڭە وئرەبىلمە يىبلەر، يىنەدە بوناتاي دئموكراسى گتىرمك بەنانەسىلە آمرىكايىلىرىن بالاجا عراقدا تۈرتىدىگى جنايىتلەر ٢ مىليون انسانىن اۇلۇمونە سبب اولوبور و بونلار ۲۱جى يوزايلدە اتفاق دوشوبور، مسلما بوجور حركتلىر، قرسە كىمىن فيكىر لەشىلەر ئىشلىرىن عملىينىن نتىجهسىدىر و البتده قرسە كىمىلەرن، درس آلان پەھلوى دئۇنمى سياستچى و آيدىنلارين ايشلىرىن حاصلىنى آذربايجانلىلاردا دادىپىلار، پەھلوى دئۇنمىنە تۈرهەن سوپقىرىيەم

كىمى جنايىتلر بير طرفده قالسىن حتى اقتصادى برنامه و پلانلامالاردا بوجور سياستلىرىن نتىجه-سى آچىقجا گۈرنىمكىدەدیر، بېر حالداكى ايندىيە كىمى هېچ بير آذربايجانلى ئۆز شەھەرىيندە حتى بىرنفر مرکزى شەھەرلەرن اولاراق، تىكىتى ايشچىسى گۈره بىلمە يەرك راحاتجاسىينا آن اۇزاق شەھەرلەردىمثلا بندىرىباسىن اۇزاق بؤلگە لەيندە چوخلۇ آذربايجانلى گۈرمك اولاركى كارگەرچىلىك ائدىرلەر، مىلسىما قروسە كىمى مورخلىرىن و اونا تابع غربى سياستچىلىرىندە درس-گۇئىتۈرن پەھلوى حکومتى و پەھلوىچىلىرىن اجرا اشىدىگى بايكوت سياستلىرىنىن نتىجه سىيندن باشقا بىر شئى دېشىلدىر. و بۇ اوزىندىر كى انسانلىق تارىخى اۇنوندە اۇزۇن يول اولاراق لازمىدىر انسانلىغا اوپىقون طرحلر اجرایا قويولاراق فلاكت وئريجى حادىھەلىرىن قاباغى آلينسىن.

7-ئئە قروسە (ص ۲۴) يازىر كى توركىر بىدوى اولاراق هەر دفعە هجوم ائدىب حکومت قوراراق يالنىز ۵۰ ايل دوام گتىرىپ او ملتىن اىچىننە حل اولوبىلار و حکومت يېرلى خالقىن الىنە دوشوردۇ، بو سۆزىدە چوخلۇ يالنىش جەھتلەرى گۈرەبىلىرىك، اولاً قروسە بو حکومت دېشىمە-لرده چالىشىر حکومت قورماغا چالىشانلارلا، حکومت اولونۇنلار آراسىندا فرق قويىسۇن، حال بوكى هېمىشە بىلە اولما يېيدىر، البىدە اولوبىدوركى بعضا توركىر آيرى ئۆلکەلەرى مثلا چىن ويا هىند بؤلگە لەينى ويا بعضى آورپا ئۆلکەلەرىنى اگەمنلىك آلتىنا آلسىنلار بوجور حادىھەلر هەر ملتىدە مثلا مقدونىيە، روسىلار و آيرى قووملاردا اولدوغۇ كىمى بىر مدت سونرا سونا چاتىر، و قالانلاردا يېرلى اھالىنىن اىچىننە ارىيىب گئىدىرلەر ولى توركلىرىن اكثىرىتىدە امپراتورلوق قوردوقلارى توپراقلار اونلارين اۇزۇن مىت يېرلىشىدەن كىمى معناسىز بىر سۆزدۇر، و آيرى نۇكتە بودوركى ترسىنە، بۇ بؤلگە لرده اۇزۇن دئۇنملەرن بىرى، حکومت دېشىملىرى توركلىرىن آليلە اولوب و حاكمىتىدە اولانىن يېرلىلەر اىچىننە ارىيىب گئىتمەسى معناسىز بىر سۆزدۇر، گۈئى توركلى قىيد اولونان عددلەر هەر شئىي آچىقجا اورتايى قويىر، هوۇن امپراتورلوغۇ ۳۰۰ ايل، گۈئى توركلى ۱۹۳ ايل، غزنويلر ۲۱۸ ايل، قاراخانلىلار ۲۰۰ ايل، آلتىن اوردو ۲۶۲ ايل، سلجوقلۇلار ۲۰۰ اىلدەن چوخ، آغ قويونلۇلار ۱۵۰ ايل، صفويلر ۲۴۰ ايل، خزرلر ۶۰۰ ايل، عُشمانلى امپراتورلوغۇ ۶۰۰ ايل حکومتىدە قالاراق تورك حکومتى قورماقلە اگەمنلىك ائدىيلر، اوپىرى بؤيوک تورك-حکومتلىرىدە آشاغى يوخارى بو سايقادادىرلار، البىدە اوپىرى ملتلىرىدە حادىت اولدوغۇ كىمى توركلىرىدە اوپىرى ملتلىرى حاكم اولاركىن قاباغا گئىتمەلەرى و گئىرى چكىلىمەلەرى اولوبىدور، نىچە كى اسکندر آنادولو و دوغۇ ئۆلکە لەينى آلاركىن بىر مدت سونرا گئىرى چكىلىمېشىدەر، آيرىجا توركلى

هئچ کسی دىلىنдин و ايرقىندان دولايى (نژادينا خاطر) زورلا توركىلدىرىمە يە ويا ئۆلدۈرمە يە قالخىشمايىب و حكومتلرىنى دواملى اشىمك اوچون، مدنىت، اقتصادى و سىياسى اوتورىتەنى اوپىرى ملتىرلە پايلاشىپلار، بونو دئمك اولاركى قروسەنин آتى تورك ذهنىتى اولدوغۇ اوچون توركىلر حاققىندا هر شئى منفى گۇرۇر،

٨- رئنه قروسە بوتون يازىلاريندا توركلىرى بدوى، وحشى، تمدّن دان اۇزاق، ياغمالايجى و ئۆلدۈرۈجۈ گۈستەرمىكىدەدیر، و اونا فرقى يوخدور بى طايغالار كۈچرى حالدا چۈللردى و داغلاردا ياشا يالار بونلار بدويدىلر و اگر اوپۇغۇر دؤولتىنى قوراراق شهرلىرىدە ياشا يىب، تمدن صاحبى اولالار يئنەدە قروسە اونلارا بدوى توركلىرى دئىير و گۈئى توركلىرى ويا سلجوقلۇ و آيرىلارى كىمى خەط و يازى يا مالىك اولوب بؤيوک ھنرى اثرلىرىدە ياراتسالار يئنەدە همان عنوانلارلا تانىتىلىر، بورادا نىچە نۇكتە آچىقلانمالىدیر،

قروسەنин سۆزۈنده بدوىلىك و وحشىلىك معىارلارى بىللى دېيىللىدیر، آيا بدوىلىك كۈچرىلىك حىيات سورمك سبىيلەدیر ماتاسفانە قروسەنин دوشۇنوشۇ كۈچرىلىك حاققىندا چوخ ناقصىدىر، او قاراچىلىق حىاتى اىلە تورك كۈچرىلىرىنى سەھو توْتۇبدور، قاراچىلار بىر يېرە و توپراغا باغلى اولما ياراق دايما گزىك حالىندا ياشا يىرلار، حال بوكى تورك كۈچرىلىرى يايلاق قىشلاق ائدە-رک كىچىك فاصلەلرلە توپراقلارينا ائلە باغلىدىيالاركى هئچ بؤيوک گوجىدە اونلارى توپراقلارىندان آيرايىلمە يىب، و توركلىرىن قەرمانلىقلارى توپراقلارىندان دفاع اشىمەلرى، تارىخ بويو هر كتابدا گۈرونە بىلir، البتىدە بؤيوک مهاجرت و كۈچلىرىن موضوعسو بى بىختىن آيرىدىر و هر ملتىدە اولدوغۇ كىمى مختلف سېبلەرنىن دولايى، توركلىرىدە اۇزاق بؤلگە لرە كۈچپىلر و اوپۇقۇن يۈرۈلەر تاپاركىن اصلى ياشا يىش طرزىنده ياشاماغا دوام ائدىيلر،

يئنەدە قروسەنин معىالارى بدوى و وحشىلىك اوچون بىللى دېيىل آيا اونلار سايىجا چوخ ويا اوپۇقار (متىدىن) انسانلارى اولدۇرۇكلىرى اوچون وحشى دىيلر، اگر بوجور اولسا اوندا آورپا يالىلار دوغىرسو، قروسەنин آتالارى و اوشاقلارى هامىدان چوخ بدوى و وحشى دىيلر چونكى آورپا يالىلار يالىز ۱-جى دونيا ساواشىندا ۲۰ مىليون و ۲-جى دونيا ساواشىندا ۵۵ مىليون انسانىن اولومونه- سبب اولدۇلار، فرانسه لىلىرىن الجزايىرde تۈرتدىكلىرى سوپقىرىيم و جنائىتلر، نە اينكى چوخ قدىم زaman بلکە ايندىكى چاغدا اوز وئىرىدىر، يئنەدە فرانسه لىلىرىن گىتىدىكى و استىلا اشتىدىكى آفرىقا اولكە لرىنин هانسىندا حتى بالاجا بىر طايغا اوز دىللەر و دىنلىرىنە مالىكىدىلر، فرانسه لىلىرىن حاکىم اولدوغۇ آفرىقا مملكتلىرىنده، فرانسه دىلىنى ائلە تحمىل ائدىيلر كى اوپىرى دىللەرنىن ان

بالاجا اثر قالمايىبدىر، آورپايلار آمرىكايى گىتدىيكلرى حالدا، بوتون يئرلى قىزىل درىليلرى كؤكۈندن قىرىدىيلار و ايندى بىرلەشىك آمرىكا دؤولتىنده، اونلارا عايد، حتى بىردانا بالاجا شهر و كند قالمايىبدى، معلوم دئىيل قروسەنин بدوى وحشى دئىيگى توركلرین هانسى طايفاسى تارىخ بويونون بوتونوندە نظردە آلساق بوجور جنايىتلەرن يوزلەرن بىرينى ئىدىيىدىر، توركلرین ايراندا حاكم اولدوغۇ حتى اسلامدان سونرا مىن اىللىك دئورەدە هانسى فارس و هانسى كورد ويا ائرمىن ويا آيرى سۇي، دانىشدىيغى دىلە و ايناندىيغى مەدىيىتە خاطر قتل اولوبىلار، بوقدر يازىلان تارىخي كتابلاردا حتى بىردانا بىلە سند گۈرمک ممكىن دئىيىلىدەر و بوندان علاوه توركل حاكم اولدوغۇ مملكتىرەدە نە اينكى هېچ كسىن مەدىيت، دىلەنلىنى و دىنەنلىنى آرادان آپارمايىبلار بلکە اونلارا خدمىتە ئىدىيىلر، توركلرین ايراندا اۆز دىل دىن و مەدىيتلىرىن يانىندا فارس دىلەنلىنىن انكشافىندا بؤيووك روللارى هر كىسە معلومدور، توركلرین حاكمىم اولدوغۇ دئورلر روس ائلکە- سىنده، چىن دە و يئنەدە هيىنده وضعىت بىلە ايدى. گۈچكەن بونو دئىيەبىلەرىك كى آورپا مورخلرى اۆزلەنلىنىن منسوب اولدوغۇ مەدىيتلىرىن پىسىلىكلىرىنى ائورت باسىرىدە ئىشىك اوچۇن اۆزگەلەنلىنىن ايرادلارىنى بؤيووتىك پېشىنەدەرىلر.

بو حاقدا بىر سۆزىدە توخونماق لازمىدىرىكى يوخارىداكى سۆزلەرن ھدف بودىيەل كى دئىك، توركلر و تورك طايفالارى قصورسوزدۇلار، بلکە آماج بونو خاطرلاتماقىدى كى، تورك مورخلرى و آيدىنلارى اۆزگەلەنلىنىن اويدورما سۆزلىرىنى نظردە آلاراق و اونلارا آلدانما ياراق، توركلرین دە يالنىشلىقلارىنى و تارىخ بويو دوشدوگو خطاوارى منطقى و دوزگون شكىلە يوروملايسىپ و احتياطى الدن و ئەرمە يەرك اونلاردان درس چىخارىب گلهجك اوچۇن يول گۈستەرىجى وضعىتە دئوندرسىنلر، و نىتجە كى ان ياخىن گىنچمبىسلەرە توركلرین باشىنا گلنلر و اونلارين حاققىندا روس، ائرمىن و آورپايلار طرفىنندە تۈرەدىلەن قىرقىنلار و مجبورى كۈچلر و حاقسىزلىقلار ھامىيا آيدىنلىدەر، بو حاقدا بؤيووكلىرىن بىرى دئمىشىكىن: تارىخ احتياطسىزلار اوچۇن مەرمەتلىسىزدىر. و يئنەدە بىرمۇضۇعا ياددا قالمالىدىرىكى: انسانلار بىرزامان سويداش لارىنин دوزگون حاققلارىنى مدافعە ئىتمەسە گۈچكەن اۆز وارلىغىنى تەھلىكە يە سالىر، بىر سۆز داها آيدىنلەنمەلەرىكى يوخارىداكى سۆزلەرن ھدف بودىيەل كى دئىك بوتون آورپايلار، استعمارچىلار كىمى دوشۇنور، مەممەن با提ىدا بؤيووك دەمکراتىك، انسانجىل و ياردىمىسىۋەر قروپلار واردىر و استعمارچىلارين ترسىنە او بىرى خالقلارادا ياردىمچى اولاپىلىر لر.

۹-رئىھ قروسە (ص۹) يازىر، بدوى توركلر يالنىز ياخشى آت مىنەرك و اوخ آتاراق غالىتىلە نايل

اولوردولار و توپخانا تاپیلاندا اونلار ایشه يارارلیق لارینى آلدн وئردىلر، قروسه بو سۆزلردن ائله دانىشىر كى گويا چاغىنин بؤيوك كشفين و تاپىتىسىنا آل تاپىبىدир و شايىدده تصور ائدىر بوندان بويانا امپرياليستى قوه لر راحت بير نفس چكىب و داها خطره دوشىمە يەجكلر، قروسەنин سۆزونە آچىقلقىك گتىرمك اوچون نىچە نكتە يە توخونماق لازمىدیر:

قروسه بير سира بدييھى سۆزلىرى مطرح ائدەرك، اونو آنتى توركلوك سۆزونو ثبوت اشىمك اوچون ايشلە دىر، حالبوکى اونلار ثبوتا نيازى اولمايان عمومى سۆزلردىر وھر قووم و طايغا وملت حاققىندا سۈيھەمك اولار، بو سۆز انسانىن يادينا بير سира تحقىر ائدىجى ساتيرىكانى سالىر كى خاص بير قووما نسبت وئريللىر حالبوکى كافى دىر او قوومون آدينا آيرى بير آد ايشلىسىن و اىستەنن نتيجه آله گلسىن.

قروسه دئىير كى توپخانا تاپیلاندا، توركلىر اگەمنلىكىنى ايتىرىدىلر، البته بونو اۇنوتماياقكى توپخانا علمىنده، بؤيوك انكشافا يول آچان، اصلىنده عثمانلى توركلىرى اولموشدور، آيرىجا آيدىنلىرى كى توپخانا تاپیلاندا، اوندان آشاغى سوېيەدە كى تكنىكلر اوستونلوبون بللى بير اۇلچودە ايتىرىر، و بونا تاي وقتى فوزه(موشك) و جنگى طيارە (اوچاق سوار) مىيدانا گىلدى توپخانا اولكى يارارلېغىنى آلدн وئرير و يىتى دفاعى سىستىم لر اورتاي چىخاركىن، جنگى طيارەلر اوچوندە اولكى امكانلار آرادان گئىدip تازا بير وضعىت اورتاي گلىر، مسلما بوجور سىستىملرى هر ملت ايلكىچە ياخالا يابىلىرسە اوستون وضعىته دوشەجىدىر و اگر هر ملتىدە دالى قالمىشسا، انكشاف اوچون يىتى تكنولوژى لرى ياخالاماغى لازمىدیر.

قروسه سۆزلىرىنده بير ائنملى موضوعۇ بو سبۇتون يادىندان چىخاردىيدىر، علتىدە بودوركى قروسه تجزىيە تحليل لرىنده ائيلەسىنە آنتى توركلوك اينانجىينا كلىدەنىيدىر كى گرچك دوشونجەلرىنин اوستونە پerde چكىب و گۈرمە يىتەنگىن آلدн وئرىدىر، بورادا انسانلارىن ايناجلارىندا و روھى گوجلىرىندەن و طبقاتى مبارزەلرىندا سۆز گئىدەر، قروسه تصور ائدىر دونيادا فقط توركلىر واردىر و بىرده اونلارىن ضدى، اگر قروسەنин سۆزلىرى دوز اولسايدى چاغيمىزدا ملتلىرىن اوستونلۇ گو اتفاق ڈاشمە يەجك ايدى، نىچە كى آسيا تورك جمهورىتلىرىنин نە توپخاناسى ونه اوخلارى ونه دە جنگى طيارەلرى وارايدى ولى او بؤيوكلودە روسلارىن يېرىتىجى امپرياليستى حکومتىنى دىزە چۈك دورەرك آزادلىغا قو ووشدولار ويا بوقدر آسيا آمرىكا و آفرىقا اولكەلرى اۆزگورلۇ كلىرىنى آله گتىرەرك استعمارچىلارى ائشىگە اۇتوردولر، و گئچمىش پەلۋى طاغوت رژىمى باشدان آياغا مسلح اولاراق و بوتون آمرىكا و آوروبا و روس استعمارچى قوه لرىنин كۆمگى و حمايەسى آلتىندا

اولاراق يىخىلدى و ملتىن اوخو، توپخاناسى و طيارة لرى اولمادىغى حالدا بو چىركىن رژىمى - داغىدېب چۈپ قايىنا آتدىلار و اسلامى حكومت اونون يېرىنى آلدى، البتە معلومدوركى پەلەوى طاغوت سىستىمى ده قروسە و اونون اينانج لارينىن دوغرو تو سوندا اولاراق كاملاً ضد تورك بىر سىستىم كىمى عمل ائدىردى. ولى گوجلو اولماغاننا رغمًا قروسەنин تىورى لرىنىن ترسىنە، يوخ اولوب گىتتى.

يۇخارىداكى مطلبلىرى قىيد اشتمىكىن مقصىد بو سۆزلىرى خاطرلاتماقدىر كى بعضى قايناقلار و كتابلارين بىرسىرا تارىخى يىلگى لرى اولدوغۇ حالدا اونلارين گىزلىن و پىرده آلتىنداكى اينانج و هدفلرىنى تانيماق لازمىدیر و طبىعى دىر كى بئله حاللاردا ھم بو كتابلارдан درين يارارلانماق اولور وهم يالニش اينانج و آماجلارдан قورۇنما امكани ياراتماق اولور

١٠- يۇخارىدا اشارە اولونان گئدىشاتى و پروسەنى قروسەنин كتابىنىن بو تونوندە گۈرمك اولار، مثلا صفحە ٧٩١ ده صفوپىلەرن يازاركىن سۆزو ائله اوستا تىقلا بوروشدو روركى انسان تصور ائدىر صفوپىلەر نه اينكە تورك دىيلدىلر بلکە توركلىرىن عليه اينه قالخاراق ضد تورك حكومت قورماغا قالخىشمىشدىلار، البتە بورادا بو دئۇنمين تارىخىنە گىرمك لازم گۈروننمۇر چونكى شاه اسماعىيلين توركىجە دىوانى ويا آتاسى شىخ صفى نىن توركىجە قارامجموعە سىنى ھامى بىلير و قىزىلباش طايفالارىنى تشكيلى وئرن تورك طايفالارى حاقدادا آيدىن اولمايان ذرە جە يئر يوخدور، فقط بو موضوع انسانا چوخراق پەلويچى مورخ ويزارلارى خاطرلا دىر كى اونلار پەلەوى دئۇنى اونلارجا ايل تورك وارلىغىنى و دىيلىنى و حكومتلرىنى دانماغا چالىشاراق اونلارى محواتىمە يە تلاش اشىدىلر، مطمىئنا قروسە و اونا تاي آوروپالى مورخ و سياستچىلىرىن يوللارىنى اجرايا قويا راق استعمارچىلارين خدمتىنده ايدىلر.

١٠- آرتىرمالى يام رئە قروسەنин كتابى فارسجا ياخىشىسىن تىرىپ تىلاش اشىرىپ يازارىن باخىش و اينانجىنى ان آيدىن شكىلde اوخويوجولارا يېتىرىسىن و بوندان باشقىا اۋزودە بىر نىچە يېرده آچىقلامالار آرتىراراق قروسە دىن ده اۋتە يە گىچەرگ داها ايتى سۆزلىلە قروسە يە ياردىمچى اولوب دور و البتە كتابىن آدىدا تىرىپ حاليnda "امپراتورى صحرانوردان"، اصلى آددان اوْزان گۈرونەرگ بىر باخىش دوغرو تو سوندا دىر حالبو كى "استېپلارامپراتورلارى" نىن دوزگون معادلى "امپراتورى صحرانها" اولمالىدیر.

- نتىجە اولاراق ائنملى بىر موضوعۇن، تارىخى حادىھلەرن چىخارا يىلىرىك، نىچە كى بونو بوتون تارىخى تحقىقلىدە و حتى قروسەنин يازدىقلارىنىن اىچىنده ده گۈرمك اولار: توركلىر خصوصاً

اسلامىتىدن اۇنچە و اسلام دىينىنин گلمەسى عرفه سىينىدە اىكى بؤيوك انكشاف آله گتىرمىشىد يلىر، البىدە بىت اشىدىگىمiz دئۇم سومر دئوروندىن سونراكى دئۇنمه و اسلام دىينىن گلمەسىنە قدر شامل اولور و سومر دئۇنمىنى بامباشقىا بىر انكشافلار دئورو اولاق سونراكى دئۇنملەرنىن آچىقجا آسيا بىلەرىك، دئىيەبىلەرىك كى هون دئوروندىن اسلاما قدر توركلىرىن و اۇزلىكىلە شرق و اورتا آسيا توركلىرى زامانلارينىن ان بؤيوك اكتشافلارينا يعنى آت لارين اھلىلشدىرىمەسىنە و اوندان ياخشى يارارلانماق اوچون اوزىنگى(ركاب) دوزلتىمە يە و يئىنەدە شالوار و كۈينكەن يارارلانماغا و نهاتىاً آت اوستوندە ان اىيى شكىلدە اوخچولوق اشىمە يە آل تاپمىشىد يلىر، بۇ دئۇم توركلىرىن ايلك بؤيوك انكشاف دئورلارىدى و آيدىنديرىكى بونون حاصلىيندە هر طرفلى اولاق گۇتۇرموشىدولر و هۇن امپراتورلۇقلارىندان گئى توركىلە قدر قورولان بوتون حكومتلىرە بۇ اوستونلۇكەن اىيىجە يارارلانمىشىد يلىر، بۇ دئۇنمنى سونرا توركلىرىكىنچى بؤيوك قالخىنمايا گىچمىشىد يلىر و اودا توپلۇ خالدا اسلامىتى اۇز اسکى تك تانرىلىق، دىنلىرىنە اوپقۇن گۇرۇھەر كى قبول اشىمەلرى و بۇ دىنى اۇز گلەنک و گۇرۇنگىلەنەن گۇرە يوروملايىب و اجرایا قوياراق يايما لا رىدى، آيدىنديرىكى بۇ حرتكە بوتون اسلام عالمىنده اۇز وئرن بوتون علمى تاپىتى لارلا تانىش اولاق اۇزلىرىدە فلسفة، منطق، طب، هنر و آيرى بىلەم قوللارى ساحەسىنەدە بؤيوك عالىملىرى اسلام عالمىنە وئرمىشىد يلىر، بۇ اىكى توسعە سايەسىنەدە تورك قووملارى دۆنيا سوپەسىنەدە بىر گوجە دئۇنوشىدولر و مىن اىلدىن آرتىق دۆنيانىن ان بؤيوك حصەسىنە و ان قاباقجىل اۇلكلەنەنە حاکىم اولدولار. و تام بۇ نۇقطەدە ايدى كى بوتون استعمارچى، سۈمورگەچى و ضد انسانى قوهلىر اونلارىن حكومت و سىستېملىرىنى اۇز چىخارلارينا ضد گۇرۇھەر كى اۇز آرارىندا اولان بؤيوك اختلافلارا رغمًا تورك حکومتلەرنىن عليه- اينە بىرلىشەرك سون اىكى عصردە توركلىرى مغلوب اشىمەبى باشارا بىلەلىرىن، البىدە توركلىرىنە بۇ دئۇم دۆنيادا بؤيوك گلىشىمەلردىن دالى قالماسى و كوتلەلەرنىن بىلگىسىز قالماسى و ساخلانىلماسى و بىرلىكلىرىنин پوزولماسىدا بونلارا آرتىرىلىنجا مغلوبىت و يئىنلىكى دن باشقىا بىر گۆزلەتى اورتا يا چىخما ياجاقدىر، بۇ اوزىنندە يالنىز بوتون بىر گىئىشلىرى و پرسەلەرى نظردە آلا بىلەرسك ياخىن گىچمىشىدە كى حادىتەلەر ئاچىقلا يابىلەرىك، البىدە عثمانلى و دەھلى تورك سلطانلىقى و اورتا آسيا توركلىرىنەن حکومتلەرنە دۆنيا اۇلچوسو نە و باتى، روس و چىن بىرلىكلىرىن، بىرلىكىدە بىر هجوم دۆزىلنىدىكى داها آچىق گۇرۇنسەدە بعضاً قاجار تورك حکومتىنەن يىخىلماسى و سونرادا آمرىكا ژئراللارى امرىنندە پەلەۋى قوشۇنۇن آذربايچانى هجومو منطقەدە و بئولگەسل حادىتەلەر كىمى آچىقلانىر و تصور اولۇنور بىش اوچ دانا گئرى قالماش پەلەۋىچى قوهلىر بۇ ايشى گۇرموشىدولر،

حالبوکى قاجار حكومتى حاقدا فراماسونرلرين اوزون مدت طرحلرى و روس تزارى كاترين يين تارىخي مكتوبو و توصيه لرى و همده انگليس و روس ايش بيرلىكلرى نشان وئيرىكى بوتون امپرياليستلر بيرلىكىدە قاجار تورك حكومتى عليه اينه حرقت ائدىيلر و يوخاريدا قىيد اولوندۇغو كىمى قاجارلارين اۆز ايچلىرنىدە بىلگى سىزلىكلىرى و بيرلىكلرىنин پوزولماسى، كوتله لردن اوذاقلاشماسى، و كوتله لریندە پىشرفت و يئىلىكىلردىن اۇزاق ساخلانىلماسى بو مغلوبىتىن او بىرى اوزو سايىلىر، يئندە چوخلو يازارلارين و او جۇملەدن جمیل حسنلى نىنندە آراشدىرمالارينا گۈره حتى آذربايجانىن مغلوبىتىنندە، سويوق ساواش گوجلرىنин اۆز آراalarيندا بؤيوك اختلافلارى اولدۇغو حالدا، توركلىرىن عليه اينه ايش بيرلىكى ان اصلى رول اوينامىشدىر، و نهايتا بو حاقدا بونودا بىلمە-لى يىك كى آذربايجان توركلىرىنە اوچ طرفدن باسقى اولموشدور، بىر طرفدن پەلۋىچىلىك، بىر ياندان داشناق تجاوزچولارى و اوپىر طرفدن داغ تروپىستلىرى، بو حادىھە لر تجزىيە تحليل اولوركىن اوئۇدولما مالىيدىر كى بونلارين هر اوچودە امپرياليستلرین آچىق آيدىن اۇزانتىلاردىر كى هر گون يېنى بىر شكىلده اورتاييا چىخىرلار.

يوخاريدا سئىلەنن حادىھە لرین يانىنندا آيرى موضوعادا توخونماق لازىمىدىر، توركلىرىن گوجو و خصوصىلە ايشبىرلىكلىرى اولدۇغو حالدا اورتاييا چىخاردىقلارى گوجو دونيانىن اوپىرى گوجلىدە بىلىرلر ويو اوزىندىر كى اونلاردا تلاش ائدىرلر مختلف توطىھ و دوزنلىرىن يانىندا آنلاشما بىلىدە يېرلەدە بو گوجون قارشىسىندا يوخ، بلکە يانىندا دۇرسونلار و فايدالانسىنلار و اونلاردا تۈرەنە-بىلەن يىخىجى تەھلىكە لردىن اۇزاقدا قالسىنلار، مثال اوچون آنادولو توركلىرىنин آتلانتىك نظامى بىرلىكىنە قبول ائدىلمەسى ويا آمرىكالى و بعضى آوروپالى قروپلارينين اصرارلا اونلارى آوروپا بىرلىكىنە گۈئىورمەسى و يئندە اورتا آسيا داکى دوزنلەنن مختلف ايش بيرلىكلرى بو سايدادىر، آچىقدىر كى بو وضعىتى ان اىسى شكىلده دىرلندىر مك، بو وضعىتىن فايدالانماق، اورتاق چىخارلار اوزەرىنندە حرقت ائىمك، بو ملتى معنوى و مادى ساحەدن دونيانىن ان يوكسک امكانلارينا يېتىرىپ و انكشاف يوللارىنى آچماق، قارشىيا چىخابىلەن دۇزاقلارى اۆن گۈرمك، بو ملتىن آيدىنلارينىن و سىاستچى لرى نىن ان مهم وظيفە لرىندىن دير. بونلارلا بيرلىكىدە اسکى اۇزلىكىلرە دايىناراق، چاغداش دىرلر و اوستونلۇ كلە صاحب اولماق و داها عاغىللى و انسانى دىرلرلە مئيدانا قدم قويماق گله جە-يىن اساس يولو اولمالىيدىر، مسلما بو حالدا قروسە و اونون تايى استعمارچى يازارلارين طرحلرىنин اوستوندىن راھاتلىقلا گله بىلمە لرى مومكۇن اولا جاقدىر و بؤيوك ايلر لە يىش اۇنلارين چىخاجاقدىر]. [cəfərli]

۱-بیرینجى بؤلوم، تۆركلر و تۆرك يۈرۈدۈ

تۆرك تاریخی حاققىنداكى بير كىتابدا، هر شىیدن اۇنچە تۆركلرین كىملىرى و اىلك يۈرۈلارىنىن هارا اولدوغۇ لازم گۈرۈنور. آنجاق بۇ، فقط تۆركلر اوچون يوخ بلکە هر بير ملتىن تاریخىنى تدقىقىن ائدرىكىن نۇرمال بير سىستىم و باشلانقىجدىر.

بوڭون تورك اولان و خارجى بوقۇن تاریخچىلر، تۆركلرین، اۆزىزلىكىنە تۆرك آدینى وئرمەدىن چوڭ اۇنچە تاریخ صحنهسىنەدە اهمىتلى بير يئەصاحب اولدوقلارىنى قبول اتتىمىشىدىلر. آنجاق "چوڭ اۇنچە" سۆز و ايله بىلدىرمىك اىستەنن مەتتى، بير تاریخچىدىن او بىرىسىنە دىيшиشىر. بعضى تاریخچىلر بۇ مەتتى، بير اولچودە شىپھەلىرى اولدوغۇنو بىلدىرىھەر كى ، مىلاددان اۇنچە ۳ جو عصرە قدر اۇزادىرلار؛ دىيگر قىسمى، بير شىپھە يە ئېر وئرمەدىن بۇ زامانى ۴ جو-۵ جى يۆزايىلە قدر چىخاردىرلار؛ محدود بىر قروپدا، داها گئىريلە، م.ق. ۱۲-۱۵ جى يۆزىللەر قدر آپارىرلار. تارىخى سىدلەر، روایت و افسانەلە داياناراق يازىلان تارىخىلەر بۇندان داها گئىرەيە گىتمە يىن امكانى اولمادىغى قبول اولۇنور. خصوصا تۆركلر سۆز موضوع سواولدوقدا، تاریخچىلرین، هر سبىلە اولورسا اولسۇن واقعىيەنلىكلىرىنى و طرفسىزلىكلىرىنى گىزىلەدە بىلمە يەركى، تۆركلرین اىرق(نژاد) و مىلت اولاراق اسکىلىكلىرىنى اورتايا چىخارمالارىنى اىستەمېرلەر. بۇنۇن خارجىنە، آن ياخشى نىتىلەرە حركت ائدىنلىرىن بئلە تدقىقاتىنى جىدّى شكىلە چتىنلەدن باشقىا بىر خصوصىدا واردىر. اودا تۆركلرین تارىخە امضالارىنى آتماغا باشلادىقلارىندا، اۆز آنايۈردىلارىندا ياشادىقلارى دئورلەر يوخ بلکە اۆز يۈرۈلارىندا كۈچدوكدىن سۇنرا گىتدىكلىرى او بىرى اولكەلدە باشلادىقلارىدەر.

توركلىرىن آنايۈردىلارىندا نىيە كۈچ اىتدىكلىرى آيدىندىر. اقليم شرطلىرىنىن دىيىشىمەسى بۇنۇن اصلى سبىي اولموشدور. بىلىنەمە يىن موضوع، توركلىرىن آنايۈردىلارىندا نە مەتت ياشادىقلارى و او مەتت ظرفىنە نە اىتدىكلىرىدەر. بئلە مسئىلە لە عموماً تارىخ كىتابلارىندا يېر آلمائىر. بۇ سبىي گۈرە تۆرك مىلتىنин حياتىنى آنجاق بىللى بىر دئورەدىن سۇنرا تعقىب ائدە بىلمك ممكۇندور [بۇ حاقدا سۇنراكى بؤلوملەر و خصوصاً اورمو نظر يە سىينە باخماق فايدالىدەر].

حالبۇكى سادەجە تارىخىن قىد اىتدىكىي دئورلەر يوخ، اوندان اولكى دئورلەدە تۆرك مىلتىنин ياشايىشىنى تعقىب اتىمك ممكۇندور. آشاغىدا بۇ تجربەنى اورتايا قوپۇرۇق.

مراکز فروش کتاب
تبریز: کتابفروشی اختر
کتابفروشی ارک
کتابفروشی سعادت
تهران: کتابفروشی اندیشه نو
اورمیه: یاز نشر